15. Дудич Володимир Самійлович. // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область: У семи книгах. Житомир: «Полісся», 2008. Книга 2. С. 670.
16. Завальнюк К., Журавлівський І. Вінницьке міське самоуправління. // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.: матеріали наукової конференції 25 вересня 2015 р. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. С. 192-194.
17. Калитко С., Кравчук О., Міський голова Вінниці 1918–1920 років Анатолій Фанстіль: штрихи до біографії. // Суспільні трансформації в умовах війни росії проти України: виклики часу і завдання краєзнавців: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 26 липня 2024 р.). Хмельницький, 2024. С. 430-439.
18. Кравчук О. Вінниця в гетьманській Україні 1918 р. // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.: матеріали наукової конференції 25 вересня 2015 р. Вінниця, 2016. С. 560-571.
19. Кравчук О. Дудич Володимир Самойлович. // Українська революція (1917-1921) в іменах: вінницькі сторінки. Вінниця, 2019. С. 670.
20. Кравчук О. М., Калитко С. Л. Матеріали Державного архіву Житомирської області про діяльність В. Дудича у 1921-1931 рр. // Матеріали XVI Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2020. С. 225-228.
21. Литвин М. Визвольні змагання 1914-1920 рр. // Історія України. Львів, 1998. С. 213-251.
22. Логінов О. В., Семенко Л. І. Вінниця у 1917 році: Революція у провінційному місті. Вінниця, 2009. 272 с.
23. Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність друга половина XIX – перша половина XX ст.). К., 2008. 840 с.
24. Поділля. 1918. № 44. 9 травня.
25. Субтельний О. Україна: історія. К., 1991. 510 с.
26. Східне Поділля в добу Центральнох Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.): Зб. док. та мат. / Упоряд. К. Завальнюк, Т. Стецюк. Вінниця, 2008. 208 с.
27. Фанстіль Анатолій Робертович. // Реабілітовані історією. Житомирська область. Житомир, 2015. Книга 7, частина 1. С. 123.
28. Філоретова Л. Боротьба професійних об'єднань учителів в Україні проти панівного ладу протягом другої половини 1907 року. // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка]. Серія: історичні науки. Кіровоград, 2008. Вип. 11. С. 44-52.
29. ЦДАВО України, ф. 1792, оп. 1, спр. 1.
30. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 1.
31. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 51.
32. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 94.
33. ЦДАВО України. Ф. 1793. Оп. 1. Спр. 146.
34. ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 5, спр. 78.

Костянтин Завальнюк

СИМОН ПЕТЛЮРА І КОЗЯТИНЩИНА

Анотація. *У статті на основі архівних джерел та мемуарної літератури досліджується перебування Головного Отамана Армії УНР та Голови Директорії УНР С. В. Петлюри у м. Козятин сучасної Вінницької області. Також уточнюються часові рамки та обставини перебування С. Петлюри у місті залізничників та їхній зв'язок із загальними історичними подіями.*

***Ключові слова**: С. В. Петлюра, Українська революція, Головний Отаман, Директорія, Козятин.*

Kostiantyn Zavalniuk

SYMON PETLIURA AND THE KOZIATYN REGION

***Abstract.** Based on archival sources and memoirs, the article examines the stay of S. V. Petliura – Chief Otaman of the Army of the Ukrainian People's Republic (UNR) and Head of the UNR Directory – in the city of Koziatyn (in the present-day Vinnytsia region). The timeframe and circumstances of S. Petliura's stay in the railway workers' town, as well as their connection to broader historical events, are also being clarified.*

***Keywords**: S. V. Petliura, Ukrainian Revolution, Chief Otaman, Directorate, Koziatyn.*

Чимало видатних діячів та творців Української революції 1917-1921 років тим чи іншим чином були пов'язані з Козятинщиною, – історичним регіоном, який нині ототожнюється з колишнім Козятинським районом (1923-2020) Вінницької області. Зокрема, нині вже загальновідомо, що у житті і творчій долі визначного українського вченого-історика та одного з творців нашої державності Михайла Сергійовича Грушевського особливе місце займало село Сестринівка Бердичівського повіту Київської губернії (нині – Хмільницького району Вінницької області), де тривалий час настоятелем місцевої Свято-Покровської церкви був його дід по лінії матері Глафіри – Захар Іванович Опоков (1814–1895). Тут народилася і виросла мати Михайла Сергійовича Глафіра Захарівна, тут 17-річною вийшла заміж за професора Київської духовної семінарії 30-річного Сергія Грушевського. В дитячі та юнацькі роки М. Грушевський неодноразово відвідував цей край, про що збереглися записи у його «Споминах» та «Щоденнику». Окрім цього, із Сестринівкою пов'язані життя і діяльність українського військовика, члена Центральної Ради Петра Чечеля. З містом Козятин пов'язана діяльність командира 1-го Українського корпусу, майбутнього гетьмана України Павла Скоропадського. У грудні 1917 року у Козятині розміщувалася його ставка. Саме у Козятині, вже після відставки з посади командира корпусу, він, пробираючись у переповнений вагон поїзда на Київ, позбувся тут грошей, револьвера, годинника і паспорта. У свою чергу, містечко Самгородок є батьківщиною відомого єврейського громадського діяча, члена Центральної Ради та міністра з єврейських справ Пінхаса Красного. Село Марківці є батьківщиною члена Центральної Ради, письменника та журналіста Ісаака Пугача. Не була чужою Козятинщина і для Головного Отамана Армії УНР Симона Петлюри, який під час антигетьманського повстання перебував у грудні 1918 року разом зі своїм штабом на станції Козятин.

За спогадами жителя Козятина Олександра Жука, які наводить у своїй праці «Наша історія» (Вінниця, 2013) відома краєзнавиця та архівістка Зоя Вільчинська, на станції на Симона Петлюру чекала його військова рать на чолі з Оскілком, Артемчуком та іншими. Цікаво, що на той час Козятин мав свою Червону площу. Вона знаходилась на території продпункту, що біля

залізничного вокзалу. Це місце добре пам'ятає грудень 1918 року. Саме туди і було наказано зібратись усім службовцям та робітникам міста. Зі слів очевидців, вони чекали голову Директорії приблизно 15-20 хвилин. Незабаром Симон Петлюра разом із своєю свитою – петлюрівським комісаром Лисенком, комісаром депо Матвійчуком та помічником Статкевичем з'явилися. Вони рухалися в бік натовпу людей. Серед них також були представник від служби руху Назаренко, від матеріальної служби Гончаренко і козятинський єврей Красних. Саме Лисенко і виголосив промову, в якій привітав від імені козятинського вузла голову Української Народної Республіки Симона Петлюру. Для голови Директорії УНР був приготований подарунок – осідланий білий кінь. Машиніст Заєць та помічник машиніста депо Козятин Матвій Тимощук підвели та притримали коня, аж поки Симон Петлюра не сів у сідло. Він сказав: «Дякую вам, добродії», а потім спішився та попрямував до вокзалу» [1, с. 316].

Інший свідок та учасник тих подій, учитель української гімназії у Козятині, Володимир Степанович Шамро-Вовк (1887-1938), на допиті в окружному відділі ДПУ УСРР 9 жовтня 1929 року заявив (переклад з російської): «Революція 1917 року застала мене на посаді учителя Козятинської торгової школи. Я викладав російську мову. Потім у серпні 1917 р. школа була реорганізована у комерційне училище. Я викладав російську мову та літературу. Комерційне училище продовжувало існувати до 1920 року.

Український рух у Козятині почався з кінця 1917 р. з того часу, як у Києві утворився секретаріат. Коли була організована в Козятині Просвіта я не пам'ятаю. У роботі Просвіти я участь брав – читав декілька лекцій, точно дві лекції, з історії України і з української культури: одна лекція вдень в аудиторії і одна лекція у день Шевченка. Більше я не пам'ятаю.

Роботою Просвіти керував спочатку здається Горбачевський, а потім був головою Просвіти Грохольський. Просвіта з 1/IX-18 року відкрила чоловічу-жіночу гімназію українську – гімназію, в яку мене запросила Просвіта, особисто здається Горбачевський, бути викладачем гімназії, я погодився і викладав українську мову, українську літературу і, не пам'ятаю, чи викладав українську історію. Директором гімназії був Горбачевський, а потім, здається у 1919 р. восени, він був обраний до Київської губернської земської управи і я залишився його тимчасовим заступником і був до закриття гімназії.

Чи був я обраний до правління Просвіти я не пам'ятаю, але припускаю, що я міг бути обраний. Чи бував я на засіданнях Просвіти я точно не пам'ятаю, але повністю допускаю що бував, а ось з часу мого заступництва директора гімназії – на засіданнях Просвіти я бував, пам'ятаю, з питань фінансового становища гімназії.

Повстання у Козятині проти Гетьманщини, підняте Петлюрою, було в листопаді 1918 року. Тут стояв штаб Петлюри на чолі з ним. Не пам'ятаю хто саме, але хтось запросив його до нас у школу, тобто в гімназію, і був зроблений груповий знімок. Це було в кінці листопада або на початку грудня 1918 р., а може бути і трохи пізніше. Пам'ятаю, Петлюра ще подарував 25 чи 50 р. учням на ялинку. Ялинка була влаштована в аудиторії, керував цим Лисенко. Він наніс звідкись з вагону вина і пили його нагорі в аудиторії. Я там, звичайно, був» [7, арк. 40-41].

«Ще коли Петлюра був у Козятині першого разу, взимку 1918, – доповнював свої свідчення В. С. Шамро-Вовк, – тоді йому було підведено білого коня. Чия це була ініціатива підведення коня, я не знаю. Підводили його на Червоній площі, де зараз знаходиться навчальний пункт. При підведенні я був присутній, але стояв як приватний мешканець.

Петлюру я вітав у 1918 р., коли Петлюра зробив повстання проти Гетьмана і від'їжджав із Козятина. Я робив промову на вокзалі, в якій вказував, що Петлюра звільнив нас від Гетьманщини. Це було, здається, після знімку і після підведення йому коня» [7, арк. 41 зв.-42].

Нині вже встановлено, що Головний Отаман військ УНР С. Петлюра відвідував учнів української гімназії у Козятині і сфотографувався з ними 18 грудня 1918 року. Ця дата стоїть під фотографією, яка нині зберігається у фондах Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України). Вона зберегла для нащадків факт відвідання Головним Отаманом гімназистів м. Козятина у супроводі комісара залізниць Вірка, голови місцевого товариства «Просвіта» Ю. Грох-Грохольського, директора української гімназії козятинської «Просвіти» В. Горбачевського, членів ради товариства «Просвіта» А. Онуфрійчука, Ростовського, Лисенка, Юхимчика, Качуренка, викладачів Шамра-Вовка, Путяти, Рихлицького, Кононснка [8, с. 75].

Окрім цього, 12 грудня 1918 року у Козятині між представниками вищого німецького командування та Директорією було досягнуто остаточних домовленостей про евакуацію кайзерівських військ. Відповідно до них, німці обіцяли більше не обороняти Київ, а їхні війська мали перебувати в касарнях; українці ж гарантували їм від'їзд за межі країни. Наступного дня німці висунули умову для нейтралітету в боротьбі за українську столицю – поставляти 10 потягів на добу для від'їзду окупаційного війська до Німеччини. Було домовлено й про паролі: для німців – «Es lebe Petlura!» («Хай живе Петлюра!»); для республіканців: пароль – «Революція», відгук – «Республіка». Відмова солдатського комітету (zoldatenrat) захищати Київ стала вироком для Гетьманату [2, № 52, с. 12].

Таким чином, 19 грудня 1918 року (після отримання білого коня в Козятині) Директорія тріумфально вступила до столиці.

Вдруге С. Петлюра побував на теренах Козятинщини під час серпневого наступу 1919 року українських армій (Дієва Армія УНР та УГА) на Київ. 19 серпня того ж року Козятин був звільнений від більшовиків частинами III (2-га і 8-ма бригади) корпусу Української Галицької Армії. В Козятині розташувався штаб III Корпусу УГА на чолі з генералом А. Кравсом. Він призначив комендантом Козятина отамана Романа Дудинського. В містечку обрали міську раду, серед представників якої була одна жінка. Очільником Козятина обрали директора української гімназії Козятинської «Просвіти» В. Горбачевського. Депутація від Козятина подарувала генералу А. Кравсу два відрізи синього та жовтого шовку. З нього пошили прапори для 2-ї та 8-ї бригад, що брали участь у здобутті Козятина [4, с. 20].

21 серпня 1919 року в Козятині проїздом до Бердичева перебував Головний Отаман військ УНР Симон Петлюра. Його урочисто зустрічали. На вокзалі вишикували почесну варту із вояків тієї сотні, яка першою увійшла в

Козятин. Симон Петлюра виголосив промову, в якій щиро подякував воякам за їх хоробрість та подарував сотні 5 тисяч гривень.

Своє перебування в Козятині командир осередньої 3-ї армійської групи у Київській наступальній операції обох армій (УГА та Дієвої) генерал-четар Антін Кравс пізніше описував у спогадах. «Два дні після того, як ми взяли Козятин, заїхав на стацію в переїзді до Бердичева – сам Головний Отаман Петлюра. На його повитання звелів я виставити на двірці почетну сотню – і то ту сотню 2 бриґади, яка перша вдерлася до Козятина. Командантом цієї сотні був поручник, якого ім'я я нажаль забув. Він був тим, що заняв двірець в Козятині. Головний Отаман подякував у запальній промові мені і моїм військам за здобуття Козятина, цього важного вузла, і подарував почетній сотні, що його витала, 5 тисяч гривень. При цій нагоді предложив я йому свою просьбу, щоб його інтендантура видала моїм воякам білля. Головний Отаман казав це занотувати свому адютантові та обіцяв мені виконати цю просьбу. Нажаль білля я не дістав ніколи» [4, с. 20-21].

В Козятині 21 серпня 1919 року було дано благодійний концерт за участю Соломії Крушельницької та старшинського хору під керуванням Романа Ставничого для воїнів УГА та мешканців містечка, кошти з якого були перераховані на потребу військ. Спогади про цю подію залишив Михайло Дем'янчук – старшина УГА, учасник хору. «Під час непереможного походу Українських Армій на Київ літом пам'ятного 1919 року, десь в половині серпня, Штаб III Галицького Корпусу приїхав до Козятина і примістився в будинку, недалеко залізничного шляху й мосту, який був проведений понад залізничні рейки. По другому боці мосту примістилася старшинська харчівня Штабу.

Одного пополудня приїхав на козятинський двірець Головний Отаман Симон Петлюра зі своє свитою. На пероні двірця уставлено провізоричний вівтар і при ньому, в присутності багатьох старшин, священик відправив молебень. Присутнім був також Головний Отаман.

Цього вечора був заповіджений концерт знаної, світової слави української співачки, Соломії Крушельницької, який мав відбутися в залі залізничного двірця.

В той час при Штабі III Гал. Корпусу існував малий старшинський хор під управою пор.-авдитора д-ра Романа Ставничого, великого ентузіяста хорового мистецтва й доброго дириґента. Хор начислював 10-12 співаків. Сьогодні не пригадую собі прізвищ більшої частини учасників хору, крім знаменитого першого тенора, в особі пор. Сольчаника, баса – в особі чет. Якова Мацюка і самого д-ра Ставничого. І я мав приємність та честь належати до цього хору. Наш хор мав честь співати декілька пісень того вечора, на переміну зі сольовими точками Соломії Крушельницької. По 47 літах годі пригадати, які пісні співала тоді С. Крушельницька і які співав наш хор.

Виступ С. Крушельницької – наскільки можу пригадати – був дуже вдалий. Публіка, що складалася в більшости зі старшин, але також із місцевого цивільного населення, була захоплена співом С. Крушельницької і приймала всі точки невмовкаючими оплесками. Я особисто був «у десятому небі», бо ж поза солістками знаменитого хору Національної Капелі Ол. Кошиця, це була перша нагода чути спів світової слави української співачки.

Тішило мене й те, що в складі хору, який також добре співав і збирав заслужені оплески, співав і я. Мені було той час несповна двадцять років життя.

По концерті відбулася в тій залі забава з танцями, що мала один поганий інцидент. Хтось із старшин дієвої Армії казав оркестрі грати «Польку» чи може «Мазура». Проти цього запротестували всі присутні старшини УГА. По деяких торгах та словній перепальці, оркестра до цих танців таки не грала. (…)

Вже той факт, що С. Крушельницька разом з УГА покинула літом 1919 р. свою вужчу батьківщину та подалася в мандри і не захотіла признати окупації поляків, – свідчить про її відданість ідеї Самостійної Української Держави на всіх етноґрафічних українських землях. В той час ділила вона долю й недолю незламних борців за свободу й своїм незрівняно гарним голосом, чарувала їх та додавала витривалости до дальшої боротьби. Вона була воїном на культурно-мистецькому полі. Це гідно оцінювали вояки обох Армій та були їй до глибини душі вдячні за цей козятинський концерт» [6, с. 31-32].

Наприкінці серпня 1919 року Симон Петлюра вдруге зупинявся в Козятині. Тут напередодні «київської катастрофи» відбулась його зустріч з головнокомандуючим Українською Галицькою Армією (або як його називали в УГА – Начальним вождем) генералом Мироном Тарнавським. «В Козятині мене повідомлено, що на стації стоїть поїзд Петлюри. Він вертався з-під Києва до Кам'янця. Я уважав своїм обов'язком зголоситися до нього, перебалакати з ним та розвідати, що він думає про ситуацію.

Наша зустріч відбулася в вагоні Петлюри.

Тривожило мене в першу чергу наше відношення до денікінської армії, й від того почалася наша розмова.

– Київ ми взяли, пане Отамане. А що ж Денікін? Чи не вдалось би встановити між ним і нами демаркаційну лінію? Бо ж воювати на два фронти для нас не під силу.

Петлюра поглянув на мене протяжно і, вкладаючи в тон бесіди роблену самопевність, відповів:

– Не турбуйтеся, пане генерале! Денікіна я не боюся. Ручу вам, що 60 відсотків денікінської армії перейде до нас.

– Це можливе, – відповів я, – але що робити тепер? Адже Денікін стоїть перед Києвом!

– Старайтеся не входити з ним у конфлікт. А втім, він має на плечах большевиків. На правий беріг Дніпра переходити не важиться. Ось почекайте, скоро вишлю до нього послів у справі переговорів. Словом, не хвилюйтеся. Немає потреби…

Головний Отаман від'їхав на південь. Ми ж швидко помчалися до Києва, що то приховував для нас стільки болючих несподіванок» [3, с. 142-143].

У травні 1920 року дорогою до Києва Головний Отаман знову на деякий час зупинявся на ст. Козятин [5, с. 2]. Вже згадуваний раніше В. С. Шамро-Вовк свідчив: «Вдруге я вітав Петлюру, коли він при поляках їхав до Києва, вказував, що він дає можливість розвиватися національній культурі.

Першого разу я вітав за дорученням Просвіти, а другого разу за примусом Грохольського. У цей час я навіть був хворий. Після вітання Петлюра запросив мене до себе у вагон. З ним у вагоні я був наодинці. Доповідав йому про матеріальне становище гімназії, доповідав про відсутність

у гімназії засобів і просив грошей. Доповідав, що поляки руйнують школу, викололи Шевченку очі і взагалі посіяли страшне невдоволення в народі. Про поляків я доповідав, відповідаючи на питання Петлюри. Відгук мій про поляків, яких я назвав сволотами, Петлюрі не сподобався і за це він мені відповів, що я заражений більшовицьким духом, а ще й українець» [7, арк. 42].

У наші часи на честь Головного Отамана Армії УНР, як відзнака його заслуг перед Україною, вулиця полковника Бойка (Іван Бойко, двічі Герой Радянського Союзу, гвардії полковник Червоної армії, командир 69-го гвардійського танкового полку та 64-ї гвардійської танкової бригади) у м. Козятин 23 вересня 2022 року була перейменована на Симона Петлюри [9].

Таким чином, діяльність С. Петлюри як Головного Отамана Армії УНР та голови Директорії УНР була найтіснішим чином пов'язана з містом Козятин, – важливим залізничним вузлом сполучення та адміністративним, економічним і культурним центром України. В історичних джерелах та мемуарній літературі зафіксовано, принаймні, чотири випадки перебування С. Петлюри у місті залізничників (грудень 1918 року, двічі у серпні 1919 року та травень 1920 року), під час яких вирішувалися важливі для країни питання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вільчинська З. В. Наша історія: Адміністративно-територіальний устрій, суспільно-політично історія Козятинщини в контексті історії України з найдавніших часів до сьогодення. Вінниця: Вінницька картографічна фабрика, 2013. 912 с.
2. Гай-Нижник П. П. Повалення Гетьманату П. Скоропадського: підготовка та здійснення (1918 р.). *Гілея.* 2011. № 47 (5). С. 18–29; № 48 (6). С. 88–99; № 52 (спецвипуск). С. 5–15.
3. Генерал Мирон Тарнавський. Спогади. Львів: Червона Калина, 2008. 162 с.
4. Ґен. Антін Кравс. За українську справу. Спомини про III. корпус У.Г.А. після переходу за Збруч. Відп. ред. Петро Пасіка. Львів: Видавнича кооператива «Червона Калина», 1937. 99 с.
5. Головний Отаман у Київі. *Наш шлях* (Кам'янець-Подільський). 1920. 30 травня. С. 2.
6. Демянчук М. Два концерти Соломії Крушельницької (Спогади). *Самостійна Україна.* 1967. № 4. С. 31-32.
7. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 14160.
8. Маркітан Л. П. Симон Петлюра та його родина в кіно- і фотодокументах. *Український історичний журнал*. 2004. № 4. С. 71-81.
9. Удвуд О. То на честь кого була названа вулиця? *RIA Козятин.* 2023. 9 лютого.

Валерій Рекрут

УЛЮБЛЕНЕЦЬ «ЗАЛІЗНОГО ФЕЛІКСА» ЛЕОНІД ЗАКОВСЬКИЙ: ПОДІЛЬСЬКІ СТОРІНКИ ЗЛОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕКІСТА: РІК 1921.

Анотація. *У статті висвітлюється злочинна діяльність керівника Подільської губернської надзвичайної комісії Заковського Леоніда Михайловича (Штубіса Генріха Михайловича, 1894-1938) та аналізуються матеріали масштабної операції вінницьких і гайсинських чекістів проти учасників небільшовицької політичної організації.*

Ключові слова: *надзвичайні комісії, Л. Заковський, Гайсин, І. Петрунь, «Позапартійна група вільних соціалістів», політичні репресії.*